

PANDEMİ SÜRECİ: SERAMİK SANATINA YANSIMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

The Pandemic Process: an Evaluation of Its Reflections to The Ceramic Art

Firdevs Müjde GÖKBEL¹

ÖZET

Sanatçılar her dönemde yaşadıkları toplumdaki ve toplumsal olaylardan etkilenmişlerdir. İklimsel felaketler, ekonomik sıkıntılar, inanç ve düşünce sistemindeki farklılıklar nedeniyle meydana gelen çatışmalar gibi birçok toplumsal olay, sanatın hemen her alanında yankı bulmuştur. Tüm Dünya'yı etkisi altına alan ve kendisi ile mücadelenin halen devam ettiği korona virüsü, sanatçılar tarafından farklı malzemelerle yorumlanmıştır. Bu araştırmada sanat tarihinde salgın hastalıkların yarattığı etkilerin genel olarak değerlendirilmesi ve Covid-19 virüsünün neden olduğu Pandemi sürecinin özellikle seramik eserlerde nasıl karşılık bulduğunun incelenmesi amaçlanmıştır. Öte yandan etkileri uzun yıllar sürecek olan pandemiyin sanatsal alanda meydana getirdiği farklı pratiklerin ve yaklaşımların değerlendirilmesi önemli görülmüştür. Söz konusu virüsün sanat alanındaki en belirgin etkilerinden biri, eser sergileme biçimlerinde ortaya çıkan yeni yaklaşımlardır. Bununla birlikte sanatçı ve izleyicinin arasına giren mesafe, sanal mecrada kapanmaya çalışılmaktadır. Araştırma kapsamında sanat tarihinde salgın hastalıkların sanatçıların eserlerine nasıl yansıdığı, toplumları nasıl etkilediği, benzer şekilde Covid-19 adlı virüsün neden olduğu pandemiyin özellikle seramik sanatındaki yansımaları ulusal ve uluslararası sanatçıların eserleri üzerinden ele alınmıştır. Yapılan incelemelerde özellikle içinde bulunduğumuz zor süreçte birçok olgunun sanal mecra üzerinden ifade bulduğu görülmüştür. Dijital platformların sıklıkla tercih edilmiş hale geldiği ve sergileme pratiklerinin değişim içine girdiği gözlemlenmiştir. Diğer yandan pandemi ile birlikte birçok sanatçının eserinde ilgili süreçte daha belirgin hale gelen yaşam ve ölüm olgularının sıklıkla ele alındığı, bazı sanatçıların ise pandemiyin simgesi haline gelen maske, eldiven, virüs vb. öğeleri metaforik olarak yapıtlarında kullandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Epidemiyi, pandemi, covid-19, sanat tarihi, seramik-sanatı.

ABSTRACT

Artists have been influenced by the society and social events in every period. Many social events such as climatic disasters, economic troubles, conflicts caused by differences in belief and thought systems have echoed in almost every field of art. The corona virus, which affects the whole world and continues to struggle, has been interpreted by artists with different materials. In this research, it is aimed to evaluate the effects of epidemic diseases in the history of art and to examine how the Pandemic process caused by the Covid-19 virus, especially in ceramic works. On the other hand, it was considered important to evaluate the different practices and approaches brought about by the pandemic, whose effects will continue for many years, in the artistic field. However, the distance between the artist and the audience is tried to be closed in the virtual medium. Within the scope of the research, how epidemics in the history of art reflected on the works of artists, how they affected societies, and similarly, the reflections of the pandemic caused by the virus named Covid-19, especially in ceramic art, were discussed through the works of national and international artists. In the examinations made, it was seen that many cases found expression through virtual media, especially in the difficult process we are in. It has been observed that digital platforms have become frequently preferred and exhibition practices have changed. On the other hand, with the pandemic, the life and death phenomena that became more evident in the relevant process in the works of many artists are frequently discussed, and some artists have masks, gloves, viruses, etc., which have become the symbols of the pandemic. It was seen that artists used the elements metaphorically in their works.

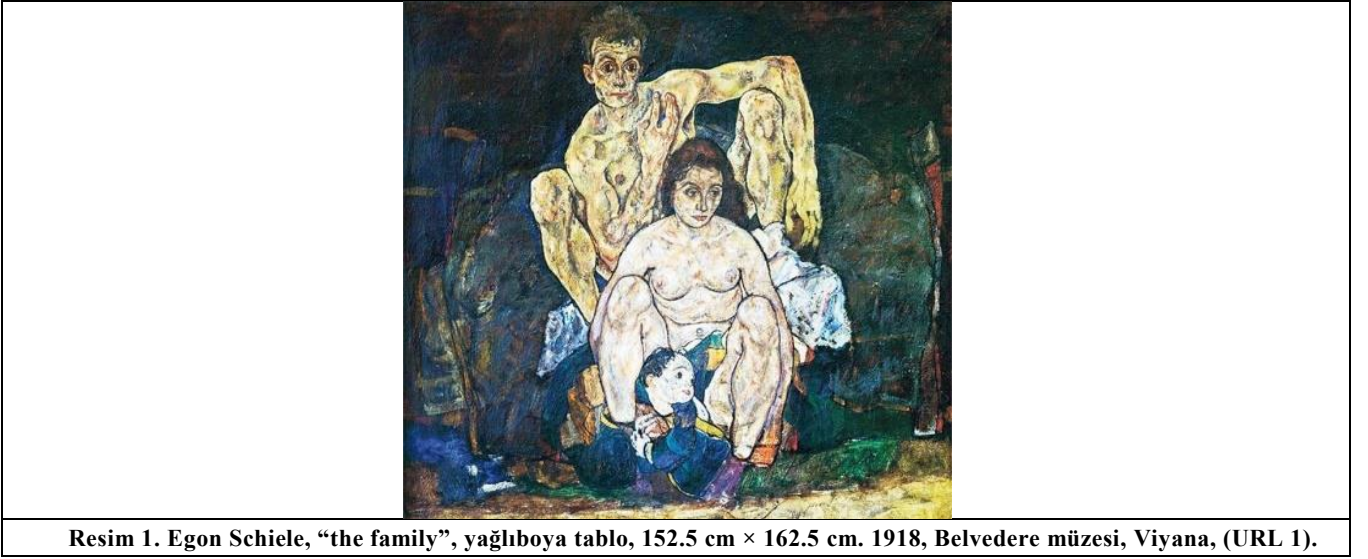
Keywords: Epidemic, pandemic, covid-19, art history, ceramic art.

EXTENDED ABSTRACT

Artists have undoubtedly been influenced by the society they live in and social events in every period. When the history of art is examined, it draws attention that the mentioned phenomena constitute a source of inspiration in the works of many artists. For example, many social events such as climatic disasters, economic troubles, conflicts caused by differences in belief and thought systems have echoed in almost every field of art. Epidemics are also a very serious problem that arises due to different reasons from time to time, which can affect all humanity and result in great losses if no precautions are taken. It is known to cause economic and political depressions as well as population losses. So much so that some empires completely lost their power as a result of the epidemic. Epidemics, which showed their effects in almost every field, undoubtedly showed themselves in the field of art. The chaotic situation caused by pandemics throughout history has also deeply affected artists. When the history of art is examined, it is noteworthy that the negativities caused by the epidemics are expressed especially in the art of painting. The corona virus, which has influenced the whole world and the struggle against it is still continuing, has been handled by artists with different materials. In this research, it is aimed to evaluate the effects of epidemic diseases in the history of art and to examine how the Pandemic process caused by the Covid-19 virus, especially in ceramic works. The relevant research is important in terms of evaluating the different practices and approaches created by the pandemic, whose effects will continue for many years, in the artistic field. The most obvious effect of the said virus in the field of art is undoubtedly the new approaches that have emerged in the forms of exhibition. However, the distance between the artist and the audience is tried to be closed in the virtual medium. Within the scope of the research, how epidemic diseases reflected on the works of artists in the history of art, how they affected societies, and the reflections of the Pandemic caused by the virus named Kovid-19, especially in ceramic art, were examined through the works of national and international artists. In the examinations made, it was seen that many cases found expression through virtual media, especially in the difficult process we are in. It has been observed that digital platforms have become frequently preferred and exhibition practices have changed. Although it is aimed to eliminate some negativities with the virtual bridge between the work and the viewer, the fact that the physical reality disappears and the effect of the work on the viewer cannot be realized to the desired extent cannot be ignored. On the other hand, with the pandemic, the life and death phenomena, which have become more evident in the work of many artists in the relevant process, are frequently discussed, and some artists have masks, gloves, viruses, etc., which have become the symbols of the pandemic. It was seen that he used the elements metaphorically in his works. It is seen that the artists' work realistically with the objects related to the general epidemic. On the other hand, different colour, form and dimensional interpretations draw attention within the framework of the message they want to convey through the work. As a result, it seems inevitable for ceramic artists, whose working practice is limited within the framework of the measures, that emotional states such as pain, fear, obscurity, gratitude, which have become more evident during the pandemic process, are frequently discussed in their works, they try to raise awareness on the basis of the aforementioned concepts and they will focus on it for a long time. At the same time, it is thought that art works will continue to be brought together with the audience in the virtual environment until it becomes normal again.

GİRİŞ

Salgın hastalıklar, tüm insanlığı etkisi altına alan, tedbir alınmadığında ise büyük kayıplarla sonuçlanan ciddi bir problemdir. Nüfus kayıplarının yanı sıra ekonomik ve siyasal çöküntülere de neden olduğu bilinmektedir. Öyle ki bazı imparatorluklar salgın hastalık neticesinde güçlerini tamamen yitirmişlerdir. Etkisini her alanda gösteren salgınlar kuşkusuz sanat alanında da kendini göstermiştir. Pandemilerin neden olduğu kaotik durum sanatçıları da derinden etkilemiştir. Sanat tarihi incelendiğinde salgınların neden olduğu olumsuzlukların özellikle resim sanatında ifade bulduğu dikkat çekmektedir. Önemli ressamlardan Avusturyalı Egon Schiele'nin bir dönemin korkunç salgınlarından biri olan İspanyol Gribine atfen gerçekleştirdiği son eseri "The Family" isimli yapıtı bu duruma örnek gösterilebilir (Resim1). Trajik olan ise; sanki eserinde kaçınılmaz sonu tahmin edercesine bekleyişte olan kendisinin ve 6 aylık hamile eşinin 3 gün arayla söz konusu salgından hayatlarını kaybetmesidir. Araştırmanın izleyen bölümünde pandeminin tanımı gerçekleştirilerek sanat tarihinde salgın hastalıklar ve içinde bulunulan pandemi sürecinin seramik sanatçıların eserlerinde nasıl yorumlandığı ele alınmıştır. Gündelik yaşam pratiğinin yeniden şekillendiği süreçte, sanat mecrasında yaşanan değişimlerin izlenmesi önem teşkil etmektedir.

Resim 1. Egon Schiele, "the family", yağlıboya tablo, 152.5 cm × 162.5 cm. 1918, Belvedere müzesi, Viyana, (URL 1).

1.Pandemi Terimi

Terim olarak incelendiğinde T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından, bir hastalık ya da enfeksiyon unsurunun ülkelerde, kıtalarda ve hatta tüm dünyayı kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılım sergilemesi şeklinde tanımlanmaktadır (URL 2). İlgili terimin, etimolojik olarak Eski Yunanca'dan gelmekte olduğu, tüm anlamını taşıyan παν (pan) ile insanlar manasına gelen δῆμος (demos) kelimelerinden türetildiği bilinmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yapılan tanımlamaya göre ise; Pandemi, insan topluluklarının daha önce maruz kalmadığı bir hastalık olması durumunda, hastalığa sebep olan etmenin insanlara bulaşması ve tehlikeli bir hastalığa yol açması ile hastalık unsurunun kişiler arasında kolay ve sürekli şekilde yayılması halinde başlamış sayılmaktadır. Bir hastalığın yahut tıbbi bir durumun pandemi olarak nitelendirilmesi, yalnızca insanlar arasında yayılması ve çok fazla sayıda kişinin ölümüne neden olmasına değil, aynı zamanda bulaşıcı olmasına da bağlıdır (URL 3). Söz konusu hastalığın yapıcı herhangi bir mikroorganizmayla insan vücuduna girerek yerleşmesi ve çoğalmasına "bulaşma (enfeksiyon)" ve netice itibariyle ortaya çıkan hastalığa da "bulaşıcı hastalık "(enfeksiyon hastalığı)" denilmektedir. Geçmişten günümüze insanların yakalandığı bulaşıcı hastalıkların kökeni incelendiğinde coğrafi, iklimsel, sosyo-ekonomik koşullar, toplumların kültür düzeyi ve hijyen alışkanlıkları ile ilgisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazen de farklı nedenlerden kaynaklanan bulaşıcı hastalıklar salgınlara yol açarak toplum sağlığını da ciddi şekilde tehlikeye sokmaktadır (akt. Pesen ve Özçelik, 2021:229).

Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyeleri'nden Prof. Dr. Hayati Develi, "Gündemdeki Bazı Tıp Terimleri İle İlgili Değerlendirme Yazısında; "Pandemi" teriminin tam olarak salgın sözcüğünü karşılamadığını, salgının (epidemi) sınırları belirli bir alanda enfeksiyonun yayılmasını ifade ettiğini belirtmektedir. Develi, salgının ülkeler arasında

yayılması ve birden fazla ülkeyi etkisi altına alması durumunda pandemi sayılabileceği, içinde bulunulan durumun örneğin genel salgın olarak nitelendirilebileceği görüşündedir (URL 4).

2.Sanat Tarihinde Salgınlar

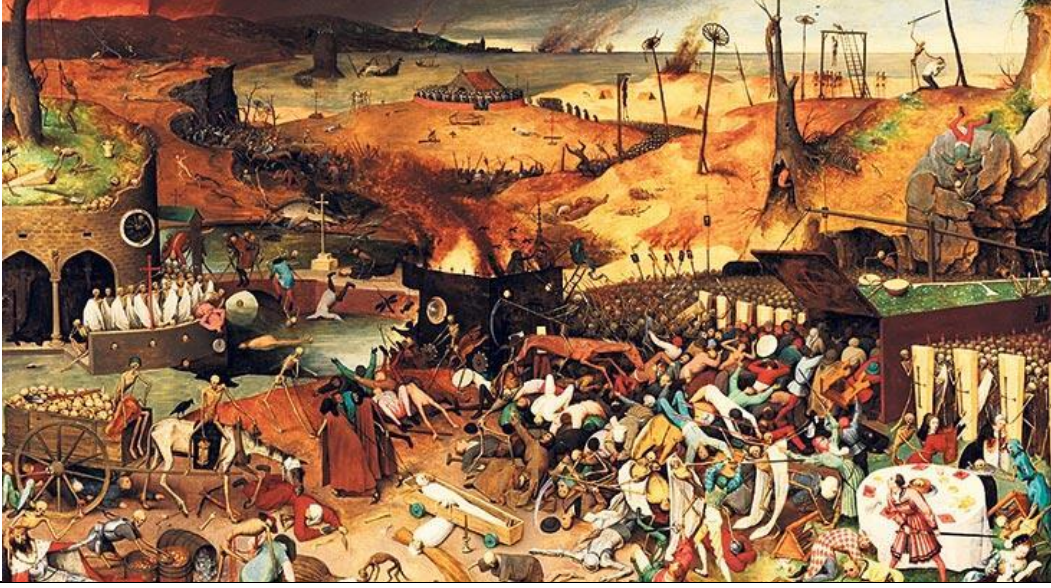
Tarih boyunca meydana gelen salgınlar incelendiğinde temelinde farklı nedenlerin olduğu gözlenmiştir. Genellikle savaşlar, nüfus artışları, deprem, sel, fırtına gibi doğal afetler, iklim anormallikleri, kıtlık, yoksulluğun neden olduğu birtakım olumsuz durumlar ve çevre kirliliği salgınların oluşmasına kaynaklık edebilmektedir. Örnek vermek gerekirse, tarih boyunca Afrika’da süregelen yoksulluk ve ölümlerin kolera, ebola, aids ve tüberküloz nedeniyle daha da arttığı, Asya’nın gecekondular bölgesinde HIV, Kuzey Amerika’nın varoşlarında ise hantavirüsün yayıldığı görülmektedir (Parıldar, 2020:20).

Başbuğ, Özden ve Özmat’ın “Salgın ve Kent” isimli yayınından; salgın hastalıkların ve toplu ölümlerin ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden birinin tarım toplumlarının gelişimi olduğu, yerleşik düzene geçen insanoğlunun başlangıçta temiz su bulmada birtakım zorluklar yaşadığı, hayvanlardan hastalık kapıldığı ve iletişimin günden güne artması ile farklı bölgelere yine insan aracılığı ile yayıldığı bilgisini aktarmaktadır (Başbuğ, 2020:2287).

Sanatçı; ilgi kurduğu nesnelere algılayan, yorumlayan ve bu yolla onları tam olarak kavrayabilen kişilerdir. Kavradıklarını ise yaratıcı gücünü kullanmak vasıtasıyla çizgi, boya, üç boyutlu nesne, ses yahut sözcüklerle ifade etme yeteneğine sahip bireylerdir (Düz, 2010:3). Sanatçıların yapıtları, yaşadıkları döneme ışık tutan, içinde toplumsal bir çatışmayı veya uyumu barındırır niteliktedir. Tıpkı yazılı bir belgenin herhangi bir olaya ilişkin oluşturduğu kayıt gibi, toplum tarafından kabul görsün ya da görmesin; sanat eserleri de belge mahiyetindedir. Sanatçı, iç dünyasının dışa vurumu olan eserleriyle izleyiciyi zaman zaman hoş duygulara sürüklediği gibi aynı zamanda birtakım gerçeklerle de yüz yüze getirmektedir.

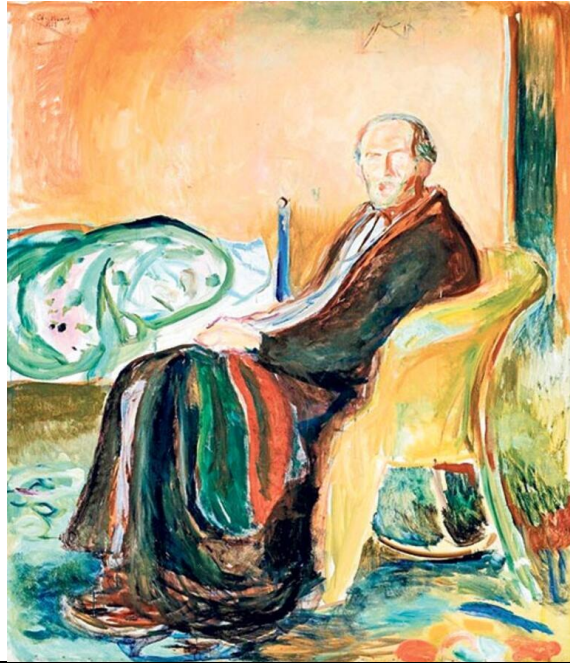
Sanatçının üretiminde temelde yer alan gerçeklik ise; genellikle kendi psikolojik durumunun dışa yansımaları halindedir. Sanatçı, eserlerinde her ne kadar toplumsal olaylardan etkilenecek yola koyulmuş olsa da eserleriyle arasında kurduğu ilişki, kendi iç dünyasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği üzere modern sanatla birlikte birçok sanatçı kendisini farklı biçimde ifade etmeye başlamıştır. Söz konusu ifade biçimleri ise, izleyiciyi düşünmeye, sorgulamaya iterek farklı tekniklerin uygulanmasına neden olmuştur (Tanrıverdi, 2019:103).

İnsanlık tarihinde derin izler bırakan salgın hastalıklar, sanat tarihinde farklı dönemlerde sanatçıların tarafından ele alınmıştır. Sanatçıların yapıtlarına konu olan salgın hastalıklar ve neticesinde ölüm gibi insanlığın karşısında çaresiz kaldığı birtakım olumsuz olaylar, içinde bulunduğu toplum tarafından bir gizem olarak kabul edilerek söz konusu olayların gerçekleşmemesi için çaba harcanmıştır. Sanatçının zihninde ve esin dünyasında derin yaralar açan salgın hastalıklar, sanatçıların tarafından yeniden yorumlanarak sanatsal biçimler halinde gelecek nesillere aktarılmıştır. Sanat tarihindeki betimlemeler incelendiğinde özellikle ilgili hastalığın yarattığı çaresizlik ve korkunun farklı ifade biçimleri ile aktarılmaya çalışıldığı izlenmektedir (Yabalak, 2020:485). Bulaşıcı hastalıklar insanların yalnızca fiziksel sağlığını etkilemekle kalmayıp diğer yandan enfekte olsun ya da olmasın tüm toplumun psikolojik sağlığını ve refahını da etkilemektedir (Aşkın vd. 2019:307).

Resim 2. Pieter Bruegel, “triumph of death” (ölümün zaferi), (1562), Prado müzesi, Madrid, (URL 5).

Hollandalı Rönesans Ressamı Pieter Bruegel eserlerinde insani ve toplumsal çelişkileri tarihsel unsurlar çerçevesinde örtülü bir şekilde ele almaktadır. Bruegel, 1562’de gerçekleştirdiği “Ölümün Zaferi” isimli tablosunda (Resim 2) ise, veba salgınlarının ve ayrıca o dönemki savaşların beraberinde getirdiği vahşeti gözler önüne sermektedir (Batur Çay, 2017:51). İlgili eserde insanlar ve hayvanlar dâhil olmak üzere sosyal statüye bakılmaksızın tüm canlıların öldüğü tasvir edilmektedir (URL 6).

Resim 3. Edward Munch, “self-portrait after spanish influenza” (İspanyol gribinin ardından oto-portre), yağlıboya tablo, (1919), ulusal galeri, Oslo, (URL 7).

Norveçli Ekspresyonist Ressam Edward Munch, o dönemin en büyük felaketlerinden biri olan İspanyol gribine yakalanmıştır. Bu dönemde birçok eser gerçekleştirmiştir. İlerleyen zamanlarda bu hastalığı atlatan ressam, 1919 senesinde yapmış olduğu oto-portrede ise ölüm olgusuna olan yakınlığını resmetmiştir (Resim 3). Eserinde solgun yüzlü şekilde ifadelendirilen Munch, koltuğunda sabahlığı ile oturmuş bir vaziyette kendini tasvir etmiştir (URL 8).

Resim 4. Paulus Fürst, “doctor Schanabel von Rom”, gravür, (1656)
İngiliz müzesi (british museum), (URL 9).

Resim 4’te Paulus Fürst’ün 1656 yılında yaptığı bir gravür izlenmektedir. Eserinde 17’nci yy. da Fransa ve İtalya’da salgın hastalıklara karşı giyilen koruyucu bir kostüm betimlenmektedir. Söz konusu eser, yaklaşmakta olan ölüm olgusunu çağrıştırmaları bakımından o dönemde insanları büyük bir dehşete düşürmüştür (URL 10).

Resim 5. Arnold Böcklin, “plague”, tablo (1898)
İsviçre sanat müzesi (Kunstmuseum), (URL 11).

Resim 5’te izlenmekte olan Sembolist Ressam Arnold Böcklin’e ait eser, sanat tarihçilerine göre 1800’lü yılların sonunda Hindistan’ın Mumbai şehrinde kendini gösteren veba salgınından esinlenerek gerçekleştirilmiştir. Salgın teriminin gösterge işlerinden biri olan yapıtta sanatçı, ölüm olgusunu kişiselleştirmek suretiyle Orta Çağ kasabasında uçan kanatlı bir yaratığa bindirmektedir (URL 12). Eserde uçan yaratığın yüzündeki karanlık ifade, elinde tuttuğu orağa benzer nesne, arkasında oluşan toz bulutu ve geçtiği yerde insanların can verirken tasvirinin veba salgınının neden olduğu dehşeti gözler önüne sermektedir. Örneklendirilen tüm eserlerde söz konusu dönemde yaşanan salgın hastalıkların yarattığı olumsuzluklar izlenmektedir.

3. Pandemi ve Seramik Sanatı

Bilindiği üzere ülkemiz de dâhil olmak üzere neredeyse tüm Dünya Ülkeleri bir yılı aşkın süredir pandemi ile mücadele halindedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün Çin Ülke Ofisi, 31 Aralık 2019'da Çin'de yer alan Hubei eyaleti Wuhan şehrinde, nedeni o zaman bilinmeyen zatürre vakalarını bildirmiştir. Daha sonra 5 Ocak 2020'de ise, daha önce insanlarda tespit edilmemiş yeni tipte bir koronavirüs tanımı yapılmıştır. İlk olarak 2019-nCoV şeklinde ifadelendirilen söz konusu hastalık, daha sonra Kovid-19 olarak tanımlanmıştır. Çin'de ortaya çıkmasının ardından, üç ay gibi kısa bir süre içinde ise tüm dünyayı etkisi altına aldığı görülmüştür (akt. Budak ve Korkmaz, 2020:66).

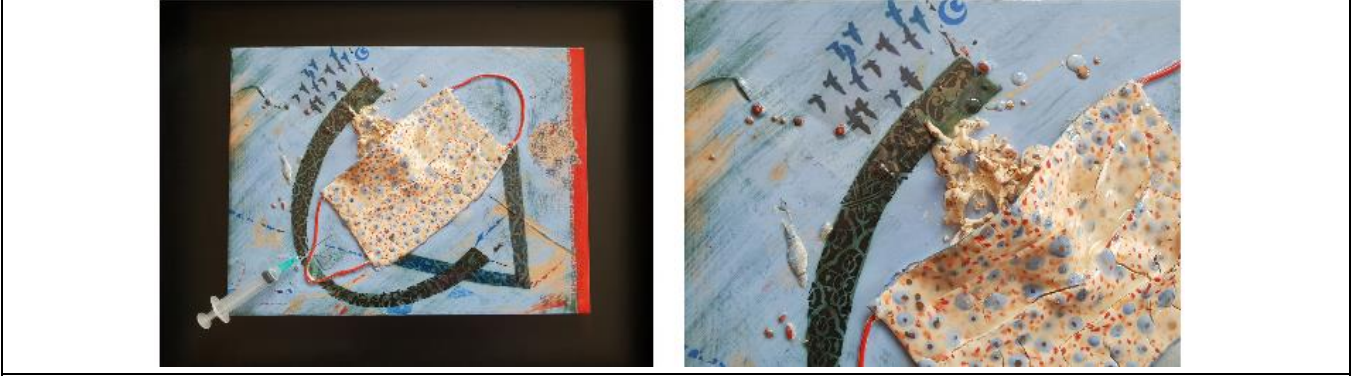
Pandemi ile insanlar, vaka sayısı ve ölüm oranlarındaki çarpıcı artışın yanı sıra kendilerini korumanın ve hastalığın yayılmasını önlemenin yolları hakkında sık sık bilgi dalgalanmasına maruz kalmışlardır. Bireylerin fiziksel sağlığını tehdit etmesinin yanında, korku, üzüntü ve depresyon gibi bir dizi psikolojik sorunu da tetiklemiştir (akt. Mor Dirlik vd. 2021:432). Yüksek enfeksiyon ve ölüm oranlarından ötürü insanlar ve devletler söz konusu virüsle ilgili kaygı duymaya başlamışlardır (akt. Hançerlioğlu vd. 2021:100).

İstanbul Kültür Sanat Vakfı, Kültür Politikaları Çalışmaları Direktörü Özlem Ece, içinde bulunduğumuz bu sürecin birçok belirsizlik barındırdığını ve en yaygın özelliklerinden biri insanları kamusal alanda bir araya getirmek olan kültür-sanat dünyasını da derinden sarstığını ifade etmektedir. Tiyatrodan sinemaya, müzelerden yayınevlerine, sanatçılardan tasarımcılara kültür-sanatın üretimine ve yaygınlaşmasına katkı sağlayan pek çok kişi ve kurumun faaliyetlerini uzun bir süre ertelemek veya iptal etmek zorunda kaldıklarını söylemektedir. Ece, yaratıcı sektörlerde bulunan kurumların, izleyici ve ziyaretçileriyle kesintisiz bir etkileşim sağlayabilmeleri için dijital platformlarda yaratıcı yöntemler geliştirirken normalleşme ile birlikte etkinliklerini devam ettirebilecekleri yeni koşulların ve düzenlemelerin de üzerinde çalışmaya başladıklarını sözlerine eklemektedir (Ece, 2020:883).

Kovid-19 pandemi süreciyle birlikte gündeme gelen sosyal izolasyon, özellikle eğitim ve iş dünyasında uzaktan erişim sistemini son derece hızlandırmış ve neredeyse insanların tamamının uzaktan erişime alışması ve adapte olmasını mümkün kılmıştır. Kamuda ve özel sektörde çevrimiçi toplantılar, konferanslar, söyleşiler ve benzeri aktiviteler mekândan bağımsız şekilde yapılmaya başlamıştır. Böylelikle yeni bir yaşam ve çalışma sistemi de hızla hayatımıza girmiştir (Hotar vd. 2020:217).

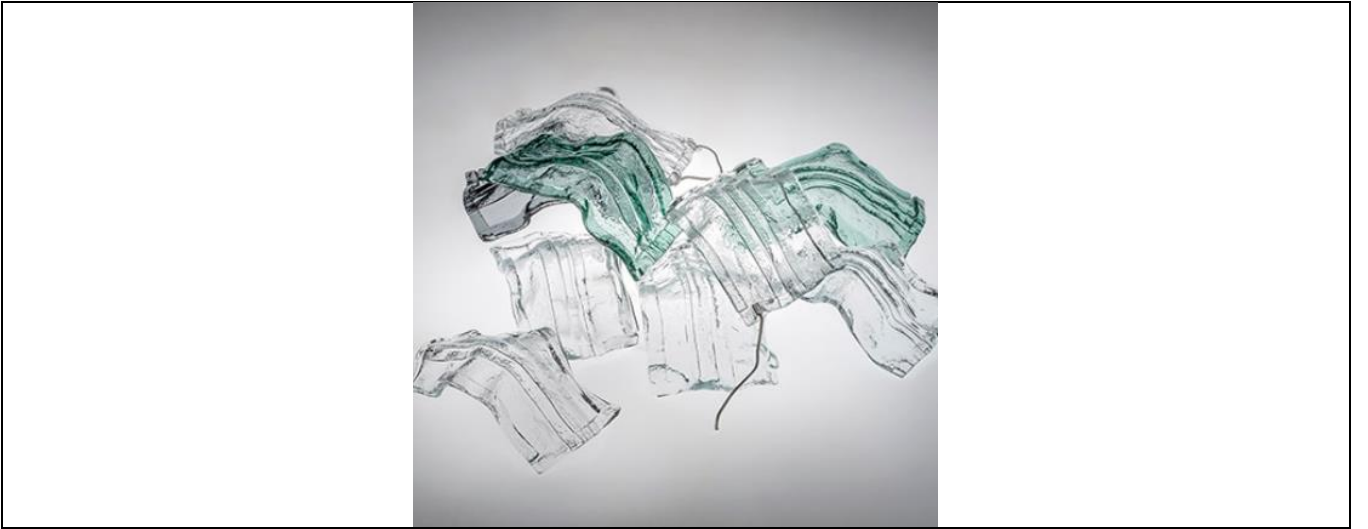
Pandemi süresince şüphesiz sanat ifade pratiklerinde de değişimler olmuştur. Dijital sanat daha önceki dönemde var olmasıyla birlikte, ilgili süreçte daha yaygın hale gelmiştir. Sanatın dijital hale gelmesi ile sanat, sanatçı, sanat eseri, izleyici kavramlarındaki anlamın değişmesi ile sanat eserinin sergilendiği ve aynı zamanda korunduğu ortamların farklılaştığı ifade edilmektedir. Sanatçı tarafından üretilen eser, kitle iletişim araçları ile aynı anda birçok izleyiciye ulaşmaktadır. Böylelikle izleyici de söz konusu sanat deneyiminin bir parçası olma durumuna gelmektedir. Modern dönemde pasif olan izleyici, artık sanatsal üretimin bir parçası olarak sanatı bulunduğu mekân içerisinde deneyimlemektedir (Başar, 2021:58).

Pandemi sürecinde konusunu doğrudan içinde bulunduğumuz süreçten alan sanat sergileri dikkat çekmektedir. Seramik Sanatı, Eğitimi ve Değişimi Derneği'nin "Belirsiz Zamanlar ve Sonrası" isimli çevrimiçi seramik sergisi 2020 yılında başlayan, insanlık tarihinin unutmayacağı söz konusu sürece vurgu yapar niteliktedir. Tüm Dünya'yı çepeçevre kuşatan pandemi, yaşamın her alanında birçok kısıtlama ve beraberinde yoksunluğu getirmiştir. Hedeflerin, algıların, yaklaşımların ve geleceğe ilişkin beklentilerin değişime uğradığı bu süreç, sanat tarihinde kaotik dönemlerde olduğu gibi yine sanatçıları derinden etkilemiştir (URL 13). Söz konusu durumun sanatçıların çalışmalarında hayat bulduğu sergide yer alan çalışmalar arasında Zehra Çobanlı'nın "Coronavirus-Vaccine" adlı yapıtı (Resim 6) dikkat çekmektedir. Maske imgesinin ön plana çıktığı eserde Çobanlı, renkli astar kullanmıştır. Elle şekillendirdiği yapıtında sıraltı dekor tekniğini tercih eden sanatçı, çalışmasına yerleştirdiği enjektör ile söz konusu sürece vurgu yapmaktadır.

Resim 6. Zehra Çobanlı, corona vaccine (korona aşısı), elle şekillendirme, renklendirilmiş astar, sıraltı, şeffaf sır, 25 x 35 cm. 2020, (URL 14).

Söz konusu sergiler arasında farklı disiplinlerden sanatçıların bir araya geldiği “Maske/Çağrışımlar” sergisi ise izleyicilere yeni sorular yöneltip farklı çağrışımlara yol açma amacını taşımaktadır. Özellikle pandemiyle birlikte maskenin yaşantımızın odağı haline geldiği, konuşmaların, buluşmaların hatta vedaların maskeli olduğu vurgusu yapılmaktadır. Eski çağlarda insanoğlunun kendisini koruması ve gizlemesi için maskelerin ardına saklanması durumu, günümüzde davranışsal bir hal almıştır. Kavramsal boyutuyla sanatçılar için son derece önemli hale gelen maske, sergi çerçevesinde sanatçıların üzerinde çalıştığı önemli bir nesne konumundadır. Sergide yer alan eserlerden Felekşan Onar’ın cam malzeme ile gerçekleştirdiği çalışması Resim 7’de görüldüğü gibidir. Onar, çalışmasında tüketim toplumu haline geldiğimiz 21. yüzyılın ekonomisi çerçevesinde tek kullanımlık maskelerin pandemi ile hayatımızın merkezine oturduğu görüşündedir. Sanatçı, önceleri ulaşılması zor olan aynı zamanda hayat ve ölüm arasındaki ince çizgiyi belirleyen maskenin ertesi gün sokaklarda yere atılışının insanoğlunun ne kadar kısa bir hafızaya sahip olduğunu hatırlattığını belirtmektedir. Onar, camdan şekillendirdiği söz konusu maskeleri ile bugüne nasıl geldiği, doğa içinde insanoğlunun yeri ve sahiplenilmesi gereken dengeler gibi konuları sorgulamaktadır (URL 15).

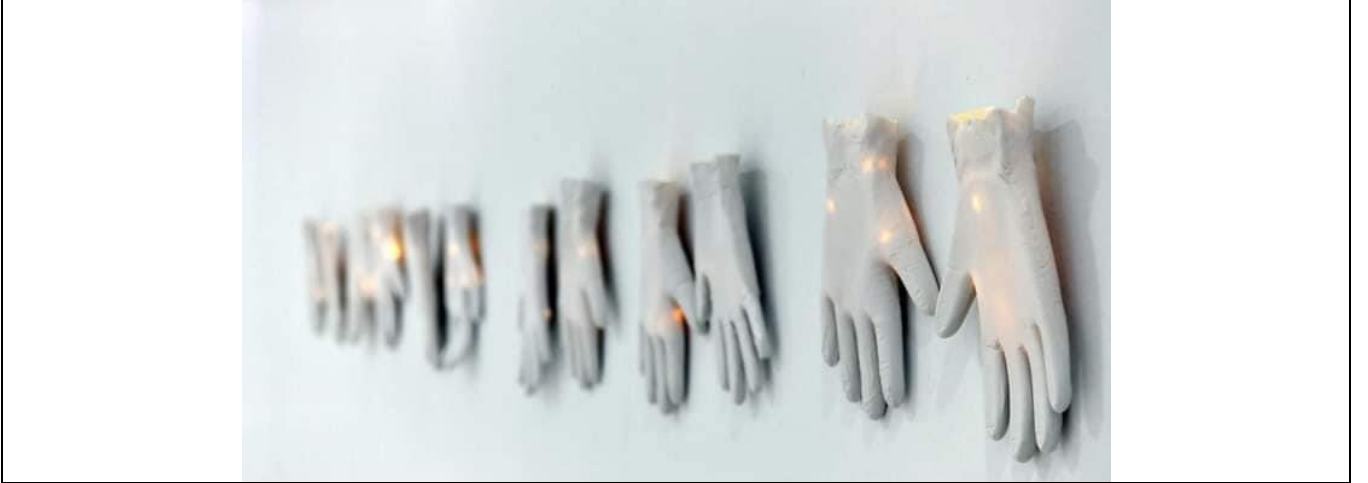
Resim 7. Felekşan Onar, getmeppe, cam yerleştirme, her birim: 15 x 6 x 5 cm. (URL 16).

Adı geçen süreçten etkilenerek eser veren seramik sanatçılardan Buket Acartürk (Resim 8), 3 Mart 2021’de açılışını gerçekleştirdiği “Kan-Ter” isimli 8. kişisel sergisi ile salgın döneminin kahramanları olan sağlık emekçilerinin mücadelesini selamlamıştır (URL 17).

Resim 8. Buket Acartürk, “kan ter” isimli sergisinden eseri ile birlikte, 2021, (Buket Acartürk kişisel arşivi).

Akademisyen Sanatçı; sergisi ile ilgili röportajında; pandemi döneminde sağlık çalışanlarının hastane, acil veya yoğun bakım servislerinde hayat kurtarabilmek için canları pahasına yoğun çaba verdiğini, örneğin sadece 3 saatlik bir mesai sonucunda tulum, maske, eldiven ve çizmelerinden su gibi ter aktığına şahitlik ettiklerini belirtmektedir. Akan bu ter Acartürk’e göre, onların özverili çabalarının özü, özeti ve aynı zamanda sözün de bittiği yerdir. Bu duygu ve düşüncelerle onlara destek olmak niyetiyle şekillenen KAN-TER başlıklı sergi, kan ter içinde büyük bir özveriyle çalışan ve bu mücadelede hayatını kaybeden sağlık emekçilerine bir saygı duruşudur. Öte yandan sergisinin, hala mücadelelerini sürdüren sağlık emekçilerinin yaşadıkları büyük zorluklara yönelik farkındalık oluşması için de bir katkı ve moral destek çabası olduğunu sözlerine eklemektedir (URL 18).

Resim 9. Buket Acartürk, “kan ter”, porselen, enstalasyon, 22x13.5x3 cm. 21,5x12x1,5 cm.ve 20x11,5x1 cm. 2021, (Buket Acartürk kişisel arşivi).

Sanatçı, sergi kapsamında 166 adet porselen eldiven yapmıştır. Reçetesini kendisinin oluşturduğu 3 farklı porselen bünye kullanan Acartürk, söz konusu bünyenin ışık geçirgenliği ile eserleri ve izleyici arasındaki etkileşimi güçlendirmeyi amaçlamıştır. Fırın içi rejimi kontrol altında tutarak eldivenleri birbirine yapıştıran sanatçı, aynı zamanda malzemenin deformasyon oranına kontrollü olarak şekillendirme sürecinde müdahale etmiştir (Resim 9, 10, 11, 12). Enstalasyonun her bir parçasının 1240-1280°C aralığında pişirimi gerçekleştirmiştir (Buket Acartürk ile görüşme, 15.03.2021).

Resim 10. Buket Acartürk, “kan ter”, porselen, enstalasyon, 22x13.5x3 cm. 21,5x12x1,5 cm.ve 20x11,5x1 cm. 2021, (Buket Acartürk kişisel arşivi).

Resim 11. Buket Acartürk, “kan ter”, porselen, enstalasyon, 22x13.5x3 cm. 21,5x12x1,5 cm.ve 20x11,5x1 cm. 2021, (Buket Acartürk kişisel arşivi).

Resim 12. Buket Acartürk, “kan ter”, porselen, enstalasyon, 22x13.5x3 cm. 21,5x12x1,5 cm.ve 20x11,5x1 cm. 2021, (Buket Acartürk kişisel arşivi).

Pandemi temasına eserlerinde yer veren diğer bir sanatçı Firdevs Müjde Gökbel’dir (Resim 13). Eserlerinde “ölüm” temasını daha önce de ele alan sanatçı için Kovid-19 isimli virüsün yol açtığı pandemi son derece sarsıcıdır. Söz konusu genel salgının dünyanın dört bir yanında neden olduğu kaotik durumla birlikte, ailesinden de söz konusu hastalığa yakalanan bireylerin oluşu, sanatçıyı konu ile alakalı çalışmalara yönlendirmiştir. Anadolu Ajansı’na verdiği röportajında ailesinden özellikle babasının bu durumu çok ağır atlatmasının kendisine ilgili konuda bir şeyler yapması gerektiğini hissettirdiğini belirtmiştir. Ülkemizin de içinde bulunduğu bu zor dönem nedeniyle zaten bir süredir üzerinde düşündüğü ilgili projenin böylelikle daha da hız kazandığını sözlerine eklemiştir.

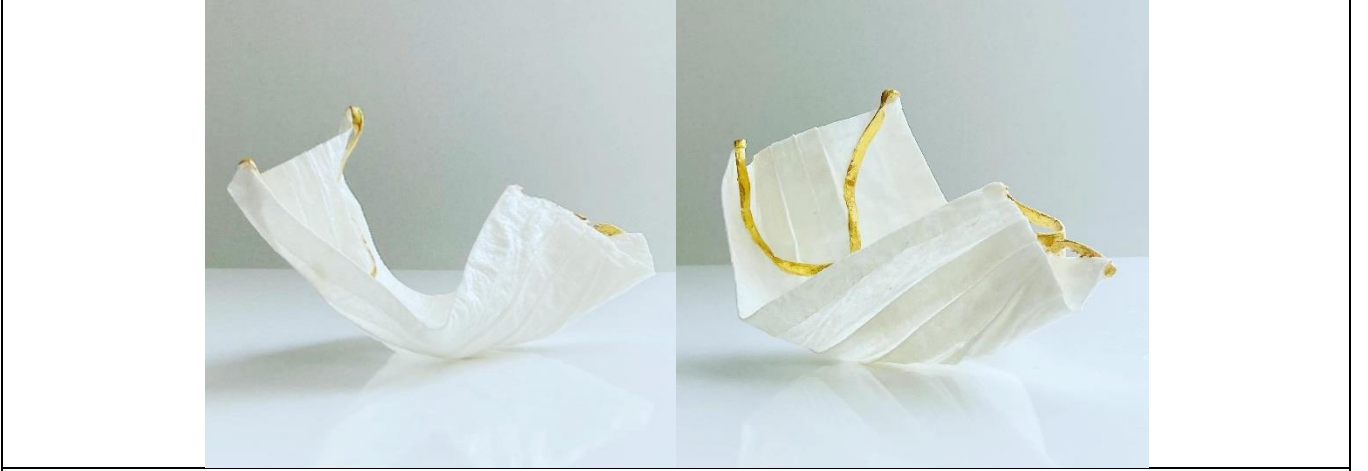
Resim 13. Firdevs Müjde Gökbel, “medikal maske serisi” şekillendirme aşaması, 2021, (URL 19).

Bu kapsamda porselen maskeler yapmayı düşündüğünü dile getiren sanatçı, "Kovid-19 başladığında uygun fiyatla koruyuculuğu yüksek kaliteli bir maskeye ulaşmanın güçlüğü nedeniyle porselen maskelerine bazı eklemeler yaptığını belirtmiştir. İlk maskesini (Resim 14, 15) 2020 yılının Mayıs ayında gerçekleştiren Firdevs Müjde Gökbel, maskenin kopça kısmında 22 ayar altın dekor kullandığını, söz konusu eserinin pahalı fiyatlandırmalarla haksız kazanç sağlamaya çalışan firmalara bir gönderme olduğunu altını çizmiştir (Resim 16, 17, 18, 19). Altın değerinde üstelik de kolaylıkla ulaşılamayan maskeler...

Resim 14-15. Firdevs Müjde Gökbel, “medikal maske serisi-sağlıktan ötesi hiç”, porselen, altın dekor, 1250°C, 2020, (Firdevs Müjde Gökbel kişisel arşivi).

“Maskelerim, ticari olarak bu şekilde davranılmaması gerektiği ve toplumsal birlik sağlanması hususunda sanatçı olarak bir çabaydı.” şeklinde açıklayan sanatçı, mevcut maskelerin koruyuculuğunun tartışıldığı günlerde salgın döneminde gerçekleştirilen düğünlere atfen eleştirel bir yaklaşımla işlemeli maskeler de hazırladığını aktarmıştır.

Resim 16-17. Firdevs Müjde Gökbel, “medikal maske serisi-no.4”, porselen, altın dekor, 1250°C, 2021, (Firdevs Müjde Gökbel kişisel arşivi).

Eserlerinin bu süreçte genellikle çevrimiçi şekilde gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası sergilerde yer aldığını aktaran Firdevs Müjde Gökbel, bu sürecin sonunda açacağı Medikal Maske Serisinden oluşacak sergisiyle kimi ailelerin yüzünde maalesef bir hüznün belireceğini, kimilerinde ise umutların yeniden filizleneceğini belirtmiştir (URL 20).

Resim 18-19. Firdevs Müjde Gökbel, "medikal maske serisi-no.6", porselen, altın dekor, 1250°C 2021, (Firdevs Müjde Gökbel kişisel arşivi).

Pensilvanyalı sanatçı Peter Olson, 2020'nin viral gerçekliğini seramik vazoları üzerinde yansıtmaktadır. Peter Olson'un çalışmalarında ona ilham veren şeyler, eski tıbbi metinler, ölüm, hastalık ve tüm ihtişamıyla çürüyen hayat gibi olgulardır. Mimari yapıların ve hareketli sokak sahnelerinin fotoğrafçısı olarak başarılı bir kariyere sahip olan Olson, çektiği fotoğrafları seramik kaplara aktarmış ve onlara foto-seramika adını vererek büyüleyici bir melez sanat formu ortaya koymuştur. İçinde bulunulan süreçten etkilenen Olson, Kovid-19 görüntüleriyle bezenmiş son serisi (Resim 20) ile ilgili olarak elinde bulunan pandemiye ilişkin fotoğrafları vazo formları üzerine aktardığını ifade etmektedir. İlk bakışta insanların, uzak mesafeden çalışmalarını güzel birer vazo olarak değerlendirebileceğini, ancak yakından bakıldığında içinde bulunduğumuz zorlu sürece dair tasvirlerle karşılaşacağını söylemektedir (URL 21).

Resim 20. Peter Olson, covid jar # 1 (kovid kavanoz # 1) (11 x 9 inç), covid urn # 2 (kovid kap # 2) (19 x 6 inç), vaccine bowl (aşı kâsesi) (13 inç). torna ile şekillendirme, porselen karışımı bünye, orijinal fotoğraflar ve demir oksit çıkartmaları, 2020 (URL 22).

Wavier Monsalvatje'nin Kovid-19'a ilişkin çalışmaları, seramik malzeme ile yapılmış olmasına rağmen illüstrasyon alanına daha yakındır. Sanatçının çalışmasında asla eksik olmayan şey, seramik sanatında çok yaygın olan sıraltı veya sırüstü gibi geleneksel bezeme tekniklerinin çok ötesine geçerek bir anlatıyı ifade etme yolu olarak kullanılması paradoksuna dayanmasıdır. Eserlerinde kıyamet sonrası bir geleceğe, bilimin kötüye kullanımına veya nüfus kontrolüne atıfta bulunması ise yaygındır. Küresel salgınla ilgili yeni seramik serisinde ise ironik bir durum bulunmaktadır (Resim 21, 22, 23). Söz konusu ironi, sanatçının imgeleri, izleyiciyi Sovyetlerin kullandığı propaganda afişlerine geri götürebilecek yaymaca (ügit) bildirimleri biçiminde yazılı mesajlarla bağlantılı olarak kullanmasında yatmaktadır. Tavsiyenin bu şekilde yazılması rahatsız edici görüntülerle birleştirildiğinde ironi olarak ortaya çıkabilir. Daha önceki dizilerde, insanların maskeli ve anti-radyasyon giysili olduğu, nükleer kıyamet sonrası

filmlerden türetilmiş gibi görünen bu görüntüler, bugünlerde neredeyse normal olan üzücü bir gerçeklik haline gelmiştir (URL 23).

Resim 21. Wavier Monsalvatje, haz oídos sordos a los bulos, kovid 19 serisi, seramik tabak, siyah pigment ile sıraltı, 2,5 x 26,5 ø cm. 2020, (URL 24).

Resim 22. Wavier Monsalvatje, atención estado de alarma, kovid 19 serisi, seramik tabak, siyah pigment ile sıraltı, 2,5 x 31 ø cm. 2020, (URL 25).

Resim 23. Wavier Monsalvatje, quédate en casa, kovid 19 serisi, seramik tabak, siyah pigment ile sıraltı, 2,5 x 26,5 ø cm. 2020, (URL 26).

Lee Cartledge, pandemi sürecinde içinde bulunulan durumdan etkilenen ve eser veren sanatçılardan bir diğeridir (Resim 24). Bu sürecin birçok sanat disiplinde karşılık bulduğunu belirten sanatçı, kil malzeme ile Kovid-19 virüsünü ele almıştır. Kuzey Yorkshire'da bir çömlekçi olan Lee Cartledge, Kovid-19 virüsü şeklinde vazolar yapmak için uzun bir karantina dönemi geçirdiğini söylemektedir. Sanatçı, 2020 Şubat ayında haberlerde Kovid-19 virüsünün şeklini gördükten sonra fikrin ortaya çıktığını, kilden yapılmak için resmen yalvaran bu kanlı virüsün muhteşem görüntüsünü şekillendirmeye başladığını belirtmektedir. Sınırlı sayıda üretim gerçekleştiren Cartledge'nin eserlerine özellikle doktor ve hemşire gibi sağlık çalışanları ile yakınlarını söz konusu hastalıktan kaybeden insanlar ilgi gösterdiğini belirtmektedir (URL 27).

Resim 24. Lee Cartledge, “virus vase series” (virüs vazo serisi), 2021, (URL 28).

Virüsün simgesel taç uzantılarını ve dairesel yapısını vazolarına yansıtan sanatçı, sırda mavi ve tonlarını tercih etmektedir (Resim 25).

Resim 25. Lee Cartledge, “virus vase series” (virüs vazo serisi), 2021, (URL 29).

Hadrian Mendoza, Kovid-19 salgınına eserlerine taşıyan sanatçılardan (Resim 26). Seramik heykellerinde şekillendirdiği küçük bir parçacık olan virüsün içinde barındırdığı korku, acı, kayıp ve kederi yansıtmaktadır.

Resim 26. Hadrian Mendoza, (URL 30).

Sanatçı Mendoza için virüsler, uzun zamandır tehlike ve aynı zamanda biçimsel güzelliğin büyüleyici bir kesişimini temsil etmektedir. Hadrian Mendoza için virüs aslında yeni bir tema değildir. 2016'dan bu yana virüs formları üzerine araştırma yapmakta ve onları birer sanat eserine dönüştürmektedir. İçi boş küre biçimindeki formları; içinde tehdit barındıran bununla birlikte denge arz eden yapılardır (Resim 27).

Resim 27. Hadrian Mendoza, “virus sculpture” (virüs heykeli), 2016, (URL 31).

Mart ayı başlarında, Mendoza'nın ailesi Arlington, Virjinya'daki evlerinde izole edildiğinde daha önce de üzerinde çalıştığı virüs fikrinin yeniden aklına geldiğini ifade etmektedir. Önünde bir sundurması bulunan derme çatma atölyesinde korona virüsün heykelsi bir versiyonunu tasarlamıştır. Eseri, salgının neden olduğu birçok duyguyu barındırmasından öte aynı zamanda virüsün gerçekçi bir yorumudur. Sanatçıya göre elde ettiği sonuç ise; en güncel haliyle sanattır. Güncel olayların bir yansıması ve bizleri etkileyen şeyleri kontrol altına alma ve kontrol etme çabasıdır. Özellikle koleksiyonerlerin eserlerine ilgi gösterdiğini ancak pandemi nedeniyle henüz virüs formlarının çekiciliğini arttıran sırlama ve pişirim işlemlerini gerçekleştiremediğini belirtmektedir (Resim 28). Sanatçı, kısıtlamalar ortadan kalktığında özellikle açık mavi tonları içinde barındıran kırmızı bir renk elde edebilmek için odunlu fırın yakacağını söylemektedir (URL 32).

Resim 28. Hadrian Mendoza, “covid-19 virus”(kovid-19 virüsü), 2020. (URL 33)

SONUÇ

Araştırmanın temelini teşkil eden salgınlar, sanatçılar tarafından eserlerinde yer verilen temalardan biri olmuştur. Tüm Dünya’da halen etkisini sürdüren Kovid-19 virüsünün neden olduğu pandemi, insan kayıplarının yanında maddi ve manevi çöküntülere de neden olmuştur. Gündelik yaşam biçiminin tamamıyla değiştiği günümüzde oluşan kaotik ortam, sanatçılar için son derece sarsıcı bir durum teşkil etmektedir. Virüsün sanat alanındaki en belirgin etkisi şüphesiz eser sergileme biçimlerinde ortaya çıkan yeni yaklaşımlardır. Seramik Sanatı, Eğitimi ve Değişimi Derneği’nin “Belirsiz Zamanlar ve Sonrası” isimli çevrimiçi seramik sergisinde görüldüğü üzere söz konusu süreçte çoğu sanat sergisinin sergileme biçimi ve izleyiciyle buluşma pratiği değişikliğe uğramıştır. Yakından izlenen sergiler yerini sanal mecralara bırakmıştır. Sanatçı ve izleyicinin arasına giren bu mesafe ise dijital yolla kapatılmaya çalışılmaktadır. Araştırma kapsamında sanat tarihinde salgın hastalıkların sanatçıların eserlerine nasıl yansıdığı, toplumları nasıl etkilediği, benzer şekilde Kovid-19 adlı virüsün neden olduğu pandeminin özellikle seramik sanatındaki yansımaları, ulusal ve uluslararası sanatçıların eserleri üzerinden incelenmiştir. Ortak duyguların yaşandığı bu dönemde sanatçılar; acısını, korkusunu, minnet duygusunu ve farkındalık çabasını eserlerine taşımaktadırlar. Özellikle Wavier Monsalvatje’nin çalışmalarında acı, korku, kaygı ve ürperti gibi duygular baskın şekilde izlenmektedir. Araştırmada yer verilen diğer eserlerde form ve bezeme olarak izlenen maske, eldiven ve virüs ile oluşturulmaya çalışılan farkındalık ve sağlık çalışanlarına beslenen minnet duygusu gözlenmektedir. Yapılan araştırmada, eser ile izleyici arasındaki sanal köprü ile birtakım olumsuzlukların bertaraf edilmesine gayret edildiği görülmektedir. Pandemi ile birlikte birçok sanatçının eserinde ilgili süreçte daha belirgin hale gelen yaşam ve ölüm olgularının sıklıkla ele alındığı, bazı sanatçıların ise pandeminin simgesi haline gelen maske, eldiven, virüs ve benzeri öğeleri metaforik olarak yapıtlarında kullandığı gözlenmektedir. Biçimsel olarak sanatçıların ele aldıkları genel salgına ilişkin nesnelere gerçekçi şekilde çalıştıkları görülmektedir. Öte yandan eser üzerinden vermek istedikleri mesaj çerçevesinde farklı renk, biçim ve boyutsal yorumları da dikkat çekmektedir. Sonuç itibarıyla tedbirler çerçevesinde çalışma pratiği sınırlanan seramik sanatçıları için söz konusu pandemi sürecinde artan acı, korku, bilinmezlik, minnet gibi duygu durumlarının eserlerinin temasını teşkil ettiği, adı geçen kavramlar temelinde farkındalık yaratmaya çalıştıkları ve üzerine uzun bir süre daha odaklanılacağı kaçınılmaz görünmektedir. Aynı zamanda tekrar normalleşene kadar sanat eserlerinin izleyicisi ile sanal ortamda bir araya getirilmesine devam edileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aşkın, R. Bozkurt, Y. Zeybek, Z. (2019). Covid-19 Pandemisi: Psikolojik Etkileri Ve Terapötik Müdahaleler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (37), Bahar (Covid-19 Özel Ek), 304-318.
- Başar, T. Ç. (2021). Pandeminin Gölgesinde Sanat-Sanatçı-İzleyici. *Yedi: Sanat, Tasarım Ve Bilim Dergisi*, 25, 51-67.
- Başbuğ, Z. (2020). Salgınların Resim Sanatına Yansımaları Ve Nedim Günsür'ün "Kızamık" İsimli Eseri Üzerine. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (4), 2286-2299.
- Batur Çay, M. (2017). Pieter Brueghel: Ölümün Zaferi. *İnönü Üniversitesi Kültür Ve Sanat Dergisi*, 3 (2), 50-57.
- Budak, F. Korkmaz, Ş. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği, *Sosyal Araştırmalar Ve Yönetim Dergisi (SAYOD)*, (1), 62-79.
- Mor Dirlik, E. Akcaoğlu, M. Küleççi, E. (2021). Adaptation of the Coronavirus Anxiety Scale in Turkish for the Higher Education Context: A Validity and Reliability Study. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 10 (2), 430-444.
- Düz, N. (2010). Çevrenin Sanatçı Yaratıcılığına Etkileri Ve Sanat Eğitimi, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi* (19), Ocak-Şubat-Mart, 1-15.
- Ece, Ö. (2020). Pandemi Sırasında Ve Sonrasında Kültür-Sanat, *TRT Akademi, Kültürel Çalışmalar*, Cilt 05, Sayı 10, 882-887.
- Görüşme: Buket Acartürk ile (15.03.2021).
- Hotar, N. Omay, R. E. Bayrak, S. Kuruüzüm, Z. Ünal, B. (2020). Pandeminin Toplumsal Yansımaları. *İzmir İktisat Dergisi*, 35 (2), 211-220.
- Hançerlioğlu, S. Özel, F. Konakçı, G. (2021). Validity and Reliability of the Coronavirus Anxiety Scale: Turkish Adaptation for Nurses, *Ege Journal of Medicine*, 60 (2), 99-104.
- Parıldar, H. (2020). Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları, *Tepecik Eğit. Ve Araşt. Hast. Dergisi*, 30 (Ek Sayı), 19-26.
- Pesen, B. Özçelik, K. M. (2021). Geçmişten Günümüze Bazı Salgın Hastalıkların Toplum Üzerindeki Etkisi, *Zfwt, Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks*, Vol 13, No.1, 227-248.
- Tanrıverdi, Y. (2019, Temmuz). İç Gözü' Tekrar Yoluyla Dışa Vuran Sanatçı Ursula Commendeur, Bandırma UBAK 5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı İçinde (101-111 Ss.) Asos Yayınevi.
- URL 1: [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Family_\(Schiele\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Family_(Schiele)) Erişim Tarihi: 15.03.2021.
- URL 2: <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html> Erişim Tarihi: 16.03.2021.
- URL 3: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Pandemi#Etimoloji> Erişim Tarihi: 16.03.2021.
- URL 4: <https://www.tdk.gov.tr/icerik/basindan/dilimize-bulasanlar/> Erişim Tarihi: 16.03.2021.
- URL 5: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 17.03.2021.
- URL 6: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 17.03.2021.
- URL 7: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 17.03.2021.
- URL 8: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 17.03.2021.
- URL 9: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 17.03.2021.
- URL 11: <https://i2.milimaj.com/i/milliyet/75/770x0/5e7bcc7f5542801a5086176b> Erişim Tarihi: 14.07.2021.
- URL 12: <https://www.milliyet.com.tr/kultur-sanat/salgin-zamanlarindan-kalan-tablolar-6174143> Erişim Tarihi: 14.07.2021.
- URL 13: https://sergi.sillesanat.com/SSEDD_Uncertain_Times_and_Beyond#2021-61 Erişim Tarihi: 25.04.2021.
- URL 14: https://sergi.sillesanat.com/SSEDD_Uncertain_Times_and_Beyond#2021-60 Erişim Tarihi: 25.04.2021.
- URL 15: <http://baksi.org/sergi/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL 16: <http://baksi.org/sergi/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL 17: <https://www.mediyazar.com/kultur-sanat/seramik-sanatcisi-acarturk-saglik-emekcilerini-selamladi-h8434.html?fbclid=IwAR2ZxDuqef-NSvG7bBZdU6twThl5zxGj3EvfVcCtmPxAHQHJsL-i0m7GFE> Erişim Tarihi: 15.03.2021.
- URL 18: https://www.ttb.org.tr/kan_ter.php Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 19: <https://www.hurriyetdailynews.com/ceramic-artist-makes-porcelain-masks-162508> Erişim Tarihi: 16.03.2021.
- URL 20: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/kovid-19a-sanatla-dikkati-cekmek-icin-porselenden-maske-yapiyor/2146497> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 21: <https://www.5280.com/2020/12/art-of-the-moment-pandemic-inspired-pottery/> Erişim Tarihi: 16.03.2021.

- URL 22: <https://www.5280.com/2020/12/art-of-the-moment-pandemic-inspired-pottery/> Erişim Tarihi: 16.03.2021.
- URL 23: <http://xaviermonsalvatje.com/en/proyecto-covid-19/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL 24: <http://xaviermonsalvatje.com/en/proyecto-covid-19/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL 25: <http://xaviermonsalvatje.com/en/proyecto-covid-19/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL 26: <http://xaviermonsalvatje.com/en/proyecto-covid-19/> Erişim Tarihi: 26.04.2021.
- URL27: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2021/mar/07/a-virus-shaped-vase-anyone-why-covid-is-a-muse-for-todays-artists> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL28: <https://www.lancasterguardian.co.uk/news/uk-news/brexit-mug-bentham-potter-creates-coronavirus-vase-2446950> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL29: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2021/mar/07/a-virus-shaped-vase-anyone-why-covid-is-a-muse-for-todays-artists> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 30: <http://thepotterscast.com/wp-content/uploads/2015/01/Hadrian-Mendoza.jpg> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 31: <https://www.umw.edu/news/2020/05/05/visualizing-a-virus-alums-art-captures-emotions-of-a-pandemic/> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 32: <https://www.umw.edu/news/2020/05/05/visualizing-a-virus-alums-art-captures-emotions-of-a-pandemic/> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- URL 33: <https://www.umw.edu/news/2020/05/05/visualizing-a-virus-alums-art-captures-emotions-of-a-pandemic/> Erişim Tarihi: 30.04.2021.
- Yabalak, H. (2020). Sanatçının Esin Kaynağı Olarak Salgın Hastalık Ve Hastalığın Resim Sanatına Yansıması, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0 (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 493-538.